

УДК 94(477)«1939/1940»

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-06>**Володимир БАРАН**

*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>
e-mail: baranv@ukr.net*

РАДЯНСЬКА ТЮРЕМНА СИСТЕМА НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ: 1939–1941 РОКІВ

У статті аналізуються окремі питання організації та функціонування радянської тюремної системи на західних землях України в 1939–1941 рр. В умовах жорсткого тоталітарного ладу в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, панування режиму особистої влади Сталіна одним із ключових і найдієвіших інструментів соціальних перетворень, утвердження комуністичної моделі суспільства стали масові політичні репресії. Агресія СРСР проти Польщі, анексія сталінським режимом західних земель України супроводжувалися масштабним терором щодо місцевого населення, а процес радянзації Волині та Східної Галичини, а згодом, після вторгнення СРСР до Румунії, ще й Бессарабії та Північної Буковини, потребував розгортання широкої мережі тюрем для утримання численних «ворогів народу».

Усього у системі Наркомату внутрішніх справ у шести західних областях Української Радянської Соціалістичної Республіки (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській) налічувалося 22 тюрми; за неповними даними, що відносяться до червня 1941 р., у них перебувало близько 20,3 тис. осіб. У статті проаналізовано порядок підпорядкування тюрем, їх поділ на п'ять категорій, Положення про тюрми НКВС, використання органами державної безпеки камерної агентури, жорстокі умови утримання в'язнів і різноманітні методи фальсифікації їхніх справ слідчими. Серед розповсюджених методів фальсифікації слідства варто назвати такі: маніпуляцію свідками, яких погрозами змушували давати необхідні покази; складання протоколів без присутності обвинувачених, яких згодом змушували підписувати такі «документи»; написання протоколів за наперед визначеними схемами; виправлення уже підписаних протоколів; підробку підписів та ін. Поряд з фізичним впливом слідчі не менш вправно застосовували моральний тиск, обіцяючи в'язням легке покарання, кращі умови утримання, побачення з рідними, погрожуючи розправою над їхніми сім'ями тощо. Значну увагу приділено питанням евакуації і масових розстрілів в'язнів на початку німецько-радянської війни: за даними Табірного управління НКВС СРСР, у тюрмах західних областей України влітку 1941 р. було розстріляно 8789 осіб.

Ключові слова: СРСР, УРСР, Західна Україна, НКВС, радянський тоталітаризм, органи безпеки, політичні репресії, тюремна система, радянська.

Стан досліджень. Історії приєднання західних земель України до СРСР присвячений значний масив наукової літератури. Серед робіт, що стосуються порушеної тематики, варто назвати праці Івана Біласа (Білас, 1994), Олександра Гур'янова (Гур'янов, 1995), Андрія Жив'юка (Жив'юк, 2011; 2025), Ігоря Ільюшина (Ільюшин, 2000, с. 424–434), Олександра Кокуріна (Кокурін, 1995), Петра Кулаковського

(Кулаковський, 1994, с. 191–228), Миколи Литвина (Литвин, 1999), Федора Павлючика (Павлючик, 2012, с. 43–61), Криштофа Попінського (Попінський, 1995), Олександра Пшеннікова (Пшенніков, 2000, с. 424–434), Олега Романіва (Романів, 2003), Олексія Теплякова (Тепляков, 2007; 2008, с. 245–270), Василя Токарського (Токарський, 2012, с. 43–61), Інни Федущак (2003). Окремі аспекти проблеми порушені в колективній праці «Росія – Україна: зради, союзи, війни» (Литвин, 2022).

Мега статті – дослідити організацію та функціонування радянської тюремної системи в західних областях України у 1939–1940 рр., її роль у насильницькій радянзації краю.

Виклад основного матеріалу. Підписання пакту Молотова–Ріббентропа, встановлення союзу двох кривавих диктаторів заклало політичну основу для злагодженої агресії СРСР і Німеччини проти Другої Речі Посполитої, а в підсумку – розчленування Польської держави, здійснення так званого четвертого поділу Польщі. Частини Червоної армії Українського фронту під командуванням командарма 1-го рангу Семена Тимошенка зайняли Західну Волинь та Східну Галичину, а оперативно-чекістські групи НКВС відразу розгорнули «зачистку» захоплених територій від ворожого, «політично шкідливого елемента».

На 1 жовтня 1939 р. оперативно-чекістські групи заарештували в Західній Україні 3914 осіб, не рахуючи військовополонених. У шифротелеграмі № 44 в НКВС СРСР Всеволод Меркулов та Іван Серов зазначали, що серед арештованих були колишні жандарми, поліцейські, агенти поліції і розвідки (2539 осіб), поміщики і представники великої буржуазії (293 особи), польські офіцери й осадники (381 особа), керівники Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Організації Українських Націоналістів (ОУН) та інших партій (144 особи), петлюрівці та учасники бандугруповань (74 особи), інші (483 особи). За наступний місяць оперативно-чекістські групи взяли під варту ще 2058 осіб, а загальна кількість арештованих на території Західної України досягнула 5972 осіб (ГДА СБУ-1, арк. 96; Польское подполье, 2001, с. 174, 246–248).

Важливою ланкою радянської каральної системи, вагомим «знаряддям диктатури пролетаріату» були тюрми. У 1939 р. ухвалені Положення про тюрми НКВС для підслідних і тюрми Головного управління державної безпеки СРСР для засуджених, згідно з якими тюрми створювались і ліквідовувались тільки за наказом наркома внутрішніх справ СРСР. Такий порядок мав на меті: а) не допустити можливість створення на місцях без відома НКВС СРСР усіляких тимчасових тюрем; б) забезпечити у разі необхідності створення тюрем, що відповідали б вимогам установленого тюремного режиму, ізоляції та охорони; в) забезпечити правильне, відповідно до вказівок НКВС СРСР і місцевих умов, використання тюремних корпусів, а також обладнання, що належало тюрмі; г) попередити можливість закриття тюрем, що втратили своє значення в масштабі області, краю, республіки, без урахування загальнодержавних міркувань (ГДА СБУ-2, арк. 4, 7, 9).

Значну увагу керівники НКВС СРСР звертали на розгортання мережі тюрем у Західній Україні. Вони були невід'ємною складовою частиною карально-репресивної системи, яка формувалася на приєднаних до Радянського Союзу територіях. Усього у системі Наркомату внутрішніх справ у шести західних областях УРСР

налічувалося 22 тюрми, в тому числі: у Волинській області – № 1 у Луцьку, № 2 у Володимирі-Волинському, № 3 у Ковелі; Дрогобицькій – № 1 у Дрогобичі, № 2 у Перемишлі, № 3 у Самборі, № 4 у Стрию; Львівській – №№ 1, 2, 4 у Львові, № 3 у Золочеві; Ровенській – №№ 1, 4 в Ровно, № 2 в Дубно, № 3 в Острозі; Станіславській – № 1 у Станіславі, № 2 у Коломиї, № 3 у Печеніжині; Тернопільській – № 1 у Тернополі, № 2 у Чорткові, № 3 в Бережанах, № 4 у Кременці. За неповними даними, що відносяться до червня 1941 року, в тюрмах НКВС у шести західних областях УРСР перебувало близько 20,3 тис. осіб (відсутні відомості про тюрму в Дрогобичі): у Волинській області – 3185 осіб, Дрогобицькій – 2877, Львівській – 5581, Ровенській – 1364, Станіславській – 3450, Тернопільській – 3806 (Білас, 1994, с. 265). На той час найбільше в'язнів утримувалося в тюрмах: № 1 у Львові – 3688 осіб, № 1 у Станіславі – 2914, № 1 у Луцьку – 2052, № 1 у Тернополі – 1790. За іншими даними, станом на 10 червня 1941 року, в 23 тюрмах шести західних областей УРСР перебувало 23,2 тис. в'язнів (Тепляков, 2007, с. 94). На жаль, докладної статистики, що стосується динаміки розвитку місць ув'язнення за 1939–1941 рр., досі не встановлено, а публіковані документи містять частковий, епізодичний матеріал.

У ході слідства значне місце відводилось внутрішній камерній агентурі. Вона залучалася для перевірки правдивості свідчень арештованих, викриття прихованих ними зв'язків і фактів, отримання інформації про настрої та запити в'язнів. У червні 1939 р. НКВС СРСР видав наказ № 00653 та інструкцію про агентурну роботу серед в'язнів, які утримувалися в тюрмах НКВС. У ній докладно відображено головні принципи і методи такої роботи, зокрема вербування агента, введення його в камеру, розробки конкретного «об'єкта», підтримання законспірованих контактів між агентом і слідчим та ін. Кадри внутрішньої камерної агентури комплектувалися з числа спеціально завербованих осіб з волі, а також із в'язнів, які перебували під слідством чи були засуджені. В окремих випадках для розробки найважливіших «об'єктів» використовувались оперативні працівники спецслужби, переважно негласного апарату (ГДА СБУ-3, арк. 73–103).

Керівництво органів безпеки підкреслювало, що одним з важливих факторів поліпшення внутрішньої камерної роботи було «створення агенту життєво необхідних умов утримання в тюрмі». Заступник начальника оперативного відділу Тюремного управління НКВС СРСР М. Гапонов твердив, що відсутність турботи про агента нерідко штовхала його на шлях брехні й дезінформації. Разом із тим він вважав не менш шкідливою поведінку тих оперативних працівників, які давали в'язням нездійсненні обіцянки. М. Гапонов рекомендував організовувати для кращої агентури поліпшене харчування за рахунок лікарняних пайків, купівлі продуктів і тютюну в тюремних ларьках. За можливості таким агентам мали відводити більше часу на прогулянки, а хворим в'язням своєчасно надавати медичну допомогу у санітарних відділеннях. Усі згадані заходи належало ретельно продумувати і готувати, аби не призвести до «розшифрування» агента (ДА РФ-1, л. 11, 12).

У документах радянських органів безпеки відзначалося, що тюрми залишалися «знаряддям здійснення каральної політики Радянської влади» (ГДА СБУ-2, арк. 8). Тривалий час вони перебували в підпорядкуванні Наркомату юстиції СРСР, у 1934 р. перейшли у систему Головного управління таборів і місць ув'язнення, а

у січні 1939 р. – у відання Головного тюремного управління НКВС СРСР. Так звані внутрішні тюрми (внутрішні ізолятори), які знаходилися безпосередньо в приміщеннях НКВС, перебували у системі комендантських апаратів органів НКВС. У січні 1937 р. їх перевели у систему 10-го відділу Головного управління державної безпеки, згодом – у підпорядкування тюремного відділу НКВС, а у січні 1939 р. – до Головного тюремного управління НКВС СРСР. Усі ці зміни були спрямовані на підвищення ефективності керівництва місцями ув'язнення і забезпечення належної ізоляції «ворогів народу – контрреволюціонерів та соціально шкідливих елементів».

У досліджуваній період тюрми поділялися на п'ять категорій. До першої належали загальні тюрми: в них утримувалися в'язні незалежно від характеру вчиненого ними злочину. Друга категорія – уже згадані внутрішні тюрми НКВС союзних та автономних республік, управлінь НКВС країв та областей: у них утримувалися насамперед в'язні, які були звинувачені у державних злочинах і слідство у справах яких проводили органи державної безпеки. Третю категорію становили центральні тюрми Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, які знаходилися в Москві і в яких утримувалися в'язні, звинувачені в контрреволюційних злочинах. Четверта категорія – тюрми Головного управління державної безпеки НКВС СРСР для утримання особливо небезпечних державних злочинців, а п'ята – спеціальні тюрми НКВС СРСР та УНКВС для утримання в'язнів, яких використовували за спеціальним призначенням (ГДА СБУ-2, арк. 5–11).

У тюрмах підтримувався дуже жорсткий режим. Смертність серед в'язнів залишалася доволі значною, насамперед через туберкульоз і шлунково-кишкові захворювання. Головне тюремне управління НКВС СРСР розробляло детальні правила внутрішнього розпорядку в тюрмах і численні директиви щодо організації тюремного життя. Так, навесні 1939 р. начальник Головного табірної управління НКВС СРСР Олександр Галкін роз'яснював підлеглим: начальник тюрми міг дозволити в'язневі переписку з найближчими родичами – батьком, матір'ю, дружиною, дітьми, рідними братами і сестрами. Папір, олівці, конверти і шкільні зошити для написання особистих листів чи звернень у партійні та радянські органи надавалися за рахунок тюрми. В'язень мав право отримати чотири зошити на місяць, але в камері міг тримати не більше двох (інші видавалися тюремним персоналом після повернення списаних зошитів). На кожному такому зошиті адміністрація ставила штамп, а в'язень писав на обкладинці своє прізвище, ініціали і порядковий номер зошита (всі сторінки пронумеровувалися). На утримання в'язнів держава виділяла вкрай обмежені кошти. Продовольчі норми затверджувалися РНК СРСР та оголошувалися наказами наркома внутрішніх справ країни. Згідно з відомчими інструкціями, кожен в'язень мав отримувати двічі на день гарячу їжу: дві страви на обід та одну (перше чи друге) на вечерю, а також кип'яток і чай. Щоранку в'язням мали розносити по камерах чай і денний пайок хліба та цукру. Крім того, в'язень міг придбати продукти в тюремному ларьку на суму не більше 60 крб на місяць, якщо мав на рахунку гроші. Згаданий начальник Головного тюремного управління НКВС СРСР О. Галкін у роз'ясненні начальникам тюремних відділів і відділень НКВС–УНКВС вказував, що закупівлі можна було проводити тричі на місяць.

Вони здійснювалися таким чином: завідувач ларька обходив камери та опитував в'язнів, а після того купував продукти і роздавав їх замовникам, збираючи розписки про отримання товарів (ДА РФ-2, л. 9, 11, 12; ГДА СБУ-2, арк. 107–109).

У практиці агентурно-оперативної роботи спецслужб постійно використовувалися провокативні методи, покликані спонукати розроблюваних осіб до щирих розмов на «гострі» теми. Зокрема, агенти спецслужб, які діяли на волі й у місцях ув'язнення, за дорученням чекістів допускали антирадянські висловлювання, тим самим підбиваючи своїх співрозмовників на відвертість. Як правило, внутрішній камерний агент видавав себе за учасника таємної організації, про яку він знав зі своєї попередньої нелегальної роботи, або діяв на основі підготовленої оперативниками «легенди», в якій заради правдоподібності особлива увага зверталася на засвоєння агентом конкретних деталей – імен, дат, подій, місцевості тощо. Всі зусилля внутрішньої камерної агентури були спрямовані на те, щоб змусити розроблюваний «об'єкт» розкрити невідомі слідству обставини справи, зробити потрібні свідчення і зізнання.

Коли людина потрапляла в руки сталінських спецслужб, шансів вийти на волю в неї майже не залишалося. Чекісти вважали «справою честі» довести винуватість арештованих осіб, для чого з легкістю використовували найрізноманітніші прийоми. Серед розповсюджених методів фальсифікації слідства варто назвати такі: маніпуляцію свідками, яких погрозами змушували давати необхідні покази; складання протоколів без присутності обвинувачених, яких згодом змушували підписувати такі «документи»; написання протоколів за наперед визначеними схемами; виправлення уже підписаних протоколів; підробку підписів та ін. Поряд з фізичним впливом слідчі не менш вправно застосовували моральний тиск, обіцяючи в'язням легке покарання, кращі умови утримання, побачення з рідними, погрожуючи розпорою над їхніми сім'ями тощо (ГДА СБУ-3, арк. 91, 92; Тепляков, 2008, с. 245–270).

На початку 1941 р. відбувся поділ Наркомату внутрішніх справ СРСР на два наркомати – внутрішніх справ і державної безпеки. Згідно з директивою № 782/Б/265/М НКВС СРСР і НКДБ СРСР, на Наркомат внутрішніх справ СРСР покладалися такі завдання: охорони соціалістичної власності, особистої і майнової безпеки громадян, охорони громадського порядку; охорони державних кордонів Союзу РСР; організації місцевої і протиповітряної оборони; утримання в тюрмах, виправно-трудових таборах і колоніях, трудових і спеціальних селищах засуджених та організації їх трудового використання й перевиховання; боротьби з дитячою бездоглядністю; прийому, конвоювання, охорони, утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих; оперативно-чекістського обслуговування військ НКВС; державного нагляду за протипожежною охороною і керівництва протипожежними заходами; обліку військовозобов'язаних; будівництва, ремонту та утримання доріг союзного значення; обліку, охорони, наукової та оперативної розробки державних архівних фондів Союзу РСР; запису актів громадянського стану.

За тією ж директивою на Наркомат державної безпеки СРСР було покладено такі завдання: ведення розвідувальної роботи за кордоном; боротьби з підрив-

ною, шпигунською, диверсійною, терористичною діяльністю іноземних розвідок у СРСР; оперативної розробки і ліквідації залишків усіляких антирадянських партій і контрреволюційних формувань серед різних прошарків населення СРСР, у системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства і т. п.; охорони керівників партії й уряду. Директива передбачала реорганізацію деяких структурних підрозділів державної безпеки, зокрема ліквідацію Головного економічного управління і Головного транспортного управління. Під час формування місцевих органів НКВС і НКДБ директива вимагала: районні відділення НКВС створювати у всіх районах, де вони раніше існували, а районні відділення НКДБ – лише в районах, де діяли великі промислові підприємства, організації та установи, які становили інтерес для іноземних розвідок (Яковлева, 2003, с. 72, 73, 195, 207).

Йосип Сталін вважав, що боротьба з «антирадянськими елементами» є першочерговим завданням не лише органів державної безпеки, але й інших силових структур. У лютому 1941 р., після згаданого поділу НКВС СРСР, він запропонував наркомам: внутрішніх справ (Лаврентію Берії), оборони (С. Тимошенку), військово-морського флоту (Миколі Кузнецову) і державної безпеки (В. Меркулову) створити Центральну раду з представників чотирьох наркоматів для координації боротьби з антирадянськими елементами. Отже, навіть після Великого терору 1937–1938 рр., після знищення внутрішньопартійної опозиції, «ліквідації недобитків бухарінсько-троцькістських шпигунів, шкідників, зрадників батьківщини» (Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків), 1953, с. 316) Сталін і кероване ним політбюро ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) на перший план ставили реалізацію каральної функції радянської держави, здійснення масових політичних репресій щодо її громадян, багатьох соціальних і національних груп населення, які вважалися потенційно неблагонадійними, задля збереження та зміцнення пануючої тоталітарної системи.

У перші дні німецько-радянської війни нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов видав директиву за № 2445/М, в якій ставив питання про вивезення із західних регіонів СРСР у центральні і східні райони країни більшості арештованих. Він доручав керівникам місцевих органів НКДБ негайно повідомити загальну чисельність в'язнів, визначити контингент для відправки, а також скласти списки тих, кого ці керівники вважали доцільним розстріляти (Кулаковський, 1994, с. 192). Стрімкий наступ німецьких військ значно ускладнював виконання завдання, тому в наступні дні НКДБ СРСР настійно вимагав форсувати евакуацію арештованих.

Найдраматичнішим було становище в'язнів у тюрмах західних областей України. Тут перебувало багато учасників українського і польського підпілля, які активно протидіяли встановленню сталінського режиму в краї і яких влада вважала особливо небезпечними злочинцями. План евакуації з тюрем НКВС і НКДБ західного регіону УРСР був підписаний заступником наркома внутрішніх справ СРСР Василем Чернишовим і передбачав необхідність якнайшвидшого вивезення вглиб Радянського Союзу 23 236 осіб. Зокрема, передбачалося вивезти зі Львова 4591 особу, Станіслава – 2511, Чернівців – 2060, Луцька – 1999, Тернополя – 1577, Самбора – 1283, Чорткова – 1279, Ровно – 896 осіб та ін. (ДА РФ-3, л. 3–5).

Проте значну частину в'язнів, насамперед звинувачених у політичних злочинах, жорстоко стратили в таборах, а також під час евакуації, що здійснювалась пішим порядком. У доповідній записці від 12 липня 1941 р. начальника Тюремного управління НКВС УРСР А. Філіппова, адресованій заступнику наркома В. Чернишову і начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, наводились деякі відомості про вказані події. Так, у Львівській області з тюрем «вибуло по 1-й категорії», тобто було страчено, 2464 особи. За словами А. Філіппова, «в'язні поховані в ямах, викопаних у підвалах тюрем, а в м. Злочеві [Золочеві] в саду» (ДА РФ-4, л. 165, 166).

У містах Самборі і Стрию було знищено 1101 особу, у Станіславі, Коломиї і Печеніжині – 1000 арештованих. У Тернополі під час відступу вбито 560 в'язнів: «поховання здійснено у викопаних спеціально з цією метою ямах, однак частина [страчених] 197 чол. поховані в підвалі НКДБ, неглибоко дуже закопані...» У Бережанах було вбито 174 особи: «Поховання здійснено на території військової частини (стара фортеця). Із загальної кількості вибулих по 1-й категорії залишилося в підвалі тюрми 20 чоловік...» Під час перевезення 40 розстріляних в'язнів до місця поховання машина НКВС потрапила під бомбардування, а тому вбитих «встигнули тільки скинути з машини». Багато в'язнів було страчено в інших тюрмах західних областей України. Зокрема, в Дубно вбито 230 осіб, Ковелі – 195, Володимирі-Волинську – 36. За словами А. Філіппова, у Чернівецькій області «всі засуджені до ВМП [вищої міри покарання] розстріляні, також вибуло 16 чол. по 1-й категорії засуджених і підслідних за к-р [контрреволюційними] статтями, які знаходилися на момент евакуації в лікарні». З документів НКВС СРСР відомо, що частину в'язнів із західних областей УРСР евакуювали залізницею в центральні і східні райони республіки. Окремих в'язнів, засуджених за побутові, службові та інші другорядні злочини, в ході евакуації звільнили. У доповідній записці від 31 липня 1941 р. заступника начальника Тюремного управління НКВС УРСР Демехіна, що адресована начальнику Тюремного управління НКВС СРСР Михайлу Нікольському, зазначалося, що під час евакуації в'язнів пішим порядком з тюрми Чорткова при спробі втекти розстріляно 123 в'язнів-оунівців. 20 липня в Умані за розпорядженням військового прокурора фронту і заступника наркома державної безпеки УРСР Івана Ткаченка було страчено і закопано 767 в'язнів, евакуйованих з Чорткова. Цю страту Демехін пояснював наближенням противника, що знаходився в 20–30 км від Умані (ДА РФ-4, л. 165, 166).

У документах Тюремного управління НКВС СРСР наводились загальні підсумки евакуації в'язнів. Станом на 22 січня 1942 р. з тюрем НКВС–УНКВС було евакуйовано 141 527 осіб, зокрема з тюрем України – 45 569. При цьому подавалась також статистика «вибулих» у ході евакуації в УРСР: розстріляно в тюрмах – 8789 осіб, звільнено при евакуації – 4568, залишилось невивезеними на окупованій території – 3536, вмерло в дорозі – 312, звільнено внаслідок «нападу банди» – 270, втекло від конвою – 155, розстріляно в дорозі при придушенні опору – 123, «незаконно розстріляно конвоем» – 55, вбито при спробі втечі – 48, загинуло в дорозі при бомбардуванні – 17 осіб. «Всього вибуло» – 17 873 особи (ДА РФ-3, л. 224, 225, 229).

Таким чином, агресія СРСР проти Польщі, анексія сталінським режимом західних земель України супроводжувалися масштабними репресіями щодо місцевого населення. Процес радянізації Волині та Східної Галичини, а згодом, після вторгнення СРСР до Румунії, ще й Бессарабії та Північної Буковини, потребував розгортання широкої мережі тюрем для утримання численних «ворогів народу». Згідно зі статистикою НКВС УРСР, усього у системі наркомату в шести західних областях УРСР – Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській – налічувалося 22 тюрми; за неповними даними, що відносяться до червня 1941 року, в них перебувало близько 20,3 тис. осіб. У досліджуваній період тюрми поділялися на п'ять категорій та підпорядковувалися Головному тюремному управлінню НКВС СРСР. Умови утримання в'язнів були вкрай жорсткими, органи державної безпеки широко використовували численні провокації, внутрішню камерну агентуру, різноманітні методи фальсифікації справ ув'язнених. На початку німецько-радянської війни була здійснена евакуація в'язнів, під час якої, за даними Табірного управління НКВС СРСР, у тюрмах західних областей України було розстріляно 8789 осіб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Баран, В. К., Токарський, В. В. (2014). *«Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.* Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Баран, В., Павлючик, Ф., Токарський, В. (2012). Створення та діяльність радянських органів безпеки. Управління НКВС на Волині (1939–1941 рр.). *Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне вид.* / наук. ред. М. Кучерепа; за заг. ред. В. Мельникович. Луцьк: Ініціал, 43–61.

Білас, І. Г. (1994). Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь – Військо України, 1.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф.16 (Секретаріат ДПУ–КДБ УРСР), оп. 32, спр. 33, арк. 96.

ГДА СБУ-2: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 13 (Колекція друкованих видань), спр. 229, арк. 4–11, 107–109.

ГДА СБУ-3: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 13 (Колекція друкованих видань), спр. 232, арк. 73–103.

ДА РФ-1: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 5, л. 11, 12

ДА РФ-2: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 4, л. 9, 11, 12

ДА РФ-3: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 21, л. 3–5, 224, 225, 229

ДА РФ-4: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 22, л. 165, 166

Льбюшин, І., Пшеников, О. (2000). Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 2/4, 424–434.

Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. (1953). Київ: Держполітвидав.

Жив'юк, А. А. (2011). *За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років).* Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк».

Жив'юк, А. А. (2025). Органи НКВД/НКГБ у Західній Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): структура, кадровий склад, репресії [дис. ... д-ра історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України]. Репозитарій. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=909>

Кулаковський, П. (1994). Розстріляні на початку війни. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 1, 191–228.

Литвин, М., Луцький, О., Науменко, К. (1999). *1939. Західні землі України*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Литвин, М. (2022). (ред.). *Росія – Україна: зради, союзи, війни*. Львів: «Астон».

Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. (2001). Варшава; Москва: Rytm, 1.

Романів, О., Федущак, І. (2002). *Західноукраїнська трагедія 1941*. Львів–Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Тепляков, А. Г. (2008). *Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг.* Москва: Новый Хронограф; АИРО–XXI, 245–270.

Тепляков, А. Г. (2007). *Процедура: исполнения смертных приговоров в 1920–1930-х годах*. Москва: Возвращение.

Яковлева, А. Н. (2003). (ред). Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Москва: МФД.

Popiński, K., Kokurin, A., Gurjanow, A. (1995). *Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*. Warszawa: Karta.

REFERENCES

Baran, V. K., Tokars'kyi, V. V. (2014). “Zachystka”: politychni represiyi v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr. L'viv: In-t ukraïnoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian)

Baran, V., Pavlychuk, F., Tokars'kyi, V. (2012). Stvorennya ta diyal'nist' radyans'kykh orhaniv bezpeky. Upravlinnya NKVS na Volyni (1939–1941 rr.). *Istoriya orhaniv derzhavnoyi bezpeky na Volyni: dokumental'no-publytsystychnye*. Luts'k: Initsial, 43–61 (in Ukrainian)

Bilas, I. H. (1994). *Represyivno-karal'na systema v Ukraini. 1917–1953. Suspil'no-politychnyy ta istoriko-pravovyy analiz: u 2 kn.* Kyiv: Lybid' – Viys'ko Ukrainy, 1 (in Ukrainian)

HDA SBU-1: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv, f. 16 (Sekretariat DPU–KDB URSR), op. 32, spr. 33, ark. 96 (in Ukrainian)

HDA SBU-2: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv, f. 13 (Kolektsiia drukovanykh vydan), spr. 229, ark. 4–11, 107–109 (in Ukrainian)

HDA SBU-3: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv, f. 13 (Kolektsiia drukovanykh vydan), spr. 232, ark. 73–103 (in Ukrainian)

DA RF-1: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 5, l. 11, 12 (in Russian)

DA RF-2: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 4, l. 9, 11, 12 (in Russian)

DA RF-3: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 21, l. 3–5, 224, 225, 229 (in Russian)

DA RF-4: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 22, l. 165, 166 (in Russian)

Il'yushyn, I., Pshennikov, O. (2000). Diyal'nist' operativno-chekists'kykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen'–zhovten' 1939 r.). *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB, 2/4*, 424–434 (in Ukrainian)

Istoriya Vsesoyuznoyi Komunistychnoyi partiyi (bil'shovykiv). Korotkyi kurs. (1953). Kyiv: Derzhpolityvydav (in Ukrainian)

Zhyv'yuk, A. A. (2011). *Za moskovs'kym chasom: kontroverziyi radyanizatsiyi Rivnenshchyny (kinets' 1930-kh – kinets' 1950-kh rokiv)*. Rivne: PPVPF “Papirus-Druk” (in Ukrainian)

- Zhyviuk, A. A. (2025). Orhany NKVD/NKHB u Zakhidnii Volyni (veresen 1939 – cherven 1941 rr.): struktura, kadrovyy sklad, represii [dys. ... d-ra istorychnykh nauk, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy]. Repozytarii. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=909> (in Ukrainian)
- Kulakovs'kyi, P. (1994). Rozstrilyani na pochatku viyny. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K–HB, I*, 191–228 (in Ukrainian)
- Lytvyn, M., Luts'kyi, O., Naumenko, K. (1999) *1939. Zakhidni zemli Ukrainy*. L'viv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian)
- Lytvyn, M. (2022). (Ed). *Rosiiia – Ukraina: zrady, soiuzy, viiny*. Lviv: Aston.
- Pol'skoe podpol'e na terrytoryi Zapadnoy Ukrainy y Zapadnoy Belorussyy 1939–1941 hh. (2001). Varshava; Moskva: Rytm, 1 (in Russian)
- Romaniv, O., Fedushchak, I. (2002). *Zakhidnoukrayins'ka trahediya 1941*. L'viv–N'yu-York: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka (in Ukrainian)
- Tepliyakov, A. H. (2008). *Mashyna terrora: OHPU–NKVD Sybyry v 1929–1941 hh*. Moskva: Novyy Khronohraf; AYRO–XXI, 245–270 (in Russian)
- Tepliyakov, A. G. (2007). *Protsedura: ispolneniya smertnykh prigovorov v 1920–1930-kh godakh*. Moskva: Vozvrashcheniye (in Russian)
- Yakovleva, A. N. (2003). (Ed.). Lubyanka: Orhany VCHK–OHPU–NKVD–NKHB–MHB–MVD–KHB. 1917–1991. Spravochnik. Moskva: MFD (in Russian)
- Popiński, K., Kokurin, A., Gurjanow, A. (1995). *Drogi śmierci: ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich Íl Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*. Warszawa: Karta (in Polish)

Volodymyr BARAN

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. In History), Professor,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Professor at the Department of History of Ukraine and Archaeology
Lesya Ukrainka Volyn National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>
e-mail: baranv@ukr.net*

THE SOVIET PRISON SYSTEM IN THE WESTERN LANDS OF UKRAINE: 1939–1941

The article analyzes specific aspects of the organization and functioning of the Soviet prison system in the western regions of Ukraine between 1939 and 1941. Under the harsh totalitarian system of the Union of Soviet Socialist Republics, and under Stalin's regime of personal rule, one of the key and most effective instruments of social transformation and the establishment of the communist model of society. The USSR's aggression against Poland and the Stalinist regime's annexation of Western Ukrainian lands were accompanied by large-scale terror against the local population; furthermore, the process of Sovietization Volyn and Eastern Galicia – and subsequently, following the Soviet invasion of Romania, Bessarabia and Northern Bukovina – necessitated the establishment of an extensive network of prisons to hold numerous “enemies of the people”.

In total, the People's Commissariat of Internal Affairs system across six western regions of the of the Ukrainian Soviet Socialist Republic – Volyn, Drohobych, Lviv, Rivne, Stanislav, and Ternopil – comprised 22 prisons; according to incomplete data from June 1941, they held approximately 20.300 people. The article analyzes the chain of command for prisons, their division into five categories, the NKVD's regulations governing prisons, the use of informant networks within prison cells by state security agencies, conditions of detention,

and various methods employed by investigators to fabricate cases against prisoners. Among the common methods of tampering with investigations, the following are worth mentioning: the manipulation of witnesses, who were coerced through threats into giving the required testimony; the drafting of statements in the absence of the accused, who were subsequently forced to sign such “documents”; drafting statements according to pre-determined templates; altering statements that had already been signed; forging signatures; and so on. Alongside physical coercion, the investigators were equally adept at applying psychological pressure, promising prisoners lenient sentences, better conditions of detention and visits from relatives, whilst threatening reprisals against their families, and so on. Considerable attention is paid to the issues of evacuation and mass executions of prisoners at the beginning of the German-Soviet war: according to the Camp Administration of the NKVD of the USSR, 8.789 people were shot in prisons in the western regions of Ukraine in the summer of 1941.

Keywords: USSR, Ukrainian SSR, Western Ukraine, NKVD, Soviet totalitarianism, security agencies, political repressions, prison system, Sovietization.

Дата першого надходження статті до видання: 26.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0